

**ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА ЯК ВАЖЛИВИЙ
ЧИННИК РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII — 80-Х РР. XVIII СТ.**

Серед джерел права на українських землях за всіх часів помітне місце належало нормам звичаєвого права. Вони виникали та формувалися у процесі еволюції господарсько-побутових відносин людей і спиралися на загальноприйняті «давні» норми поведінки, вироблені за різних обставин [4, 9]. Сукупність саме таких правил та їм подібних, обов'язкових до виконання нарівні із законом, а в разі їх порушення — до покарання, схожого з вироком законодавчих органів, і являла собою звичаєве право. Його повнота перебувала у прямому взаємозв'язку з паралельно діючим законодавством у країні (чи окремому регіоні), що не встигало або не могло з різних причин на той час охопити ту чи іншу сферу суспільного співжиття. Тому поширення законодавства відповідно звужувало на місцях функції звичаїв. Коли останні не суперечили інтересам суспільної верхівки, їм, як правило, надавалася сила закону [5, 129].

Поставлена автором проблема вивчалася багатьма вченими-істориками та юристами в різні часи. Тому слід приділити увагу аналізу останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор. Серед них можна виділити Д. Багалія, К. Віслобокова, О. Гуржія, І. Усенка, Д. Яворницького тощо.

Основною метою запропонованої статті є з'ясування особливостей застосування норм звичаєвого права в Україні-Гетьманщині в другій половині XVII — 80-х рр. XVIII ст. І для розкриття вказаної мети приділено увагу вирішенню таких завдань:

- 1) аналіз звичаєвого права України-Гетьманщини у вказаний період;
- 2) встановлення причин стійкості застосування вказаного джерела права;
- 3) встановлення причин відсутності систематизації норм звичаєвого права в Україні-Гетьманщині;
- 4) формулювання висновків щодо загального порядку застосування норм звичаєвого права в Україні-Гетьманщині у вказаний період.

Найдовше і в найбільш традиційній формі вони проіснували на Запоріжжі, де населення дотримувалося «подług старожитных и старейших обычаев» [2, 21]. Вся тамтешня військово-адміністративна система, а також суди спиралися на загальноновироблені норми звичаєвого права.

Ними керувалися, починаючи від курінних отаманів і закінчуючи центральним військовим судом. Д. Яворницький, правда, із властивим йому деяким перебільшенням, зазначив, що писаних законів від запорожців годі було й чекати у зв'язку з відносно нетривалою історією Січі й частими військовими походами, через які ті й не встигали займатися влаштуванням внутрішніх порядків [15, 31]. Звичаєве право Запоріжжя, безперечно, доповнювалося «при-

шлими» елементами звичаєвих норм інших районів України і, у свою чергу, позначалося на них, впливало на соціальну свідомість населення Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщини, Півдня тощо. Звичаєве право безпосередньо відбивалося в окремих вчинках людей, їхній уяві про «правду» та «справедливість», у тому розумінні, яке панувало серед даного населення й на певному етапі суспільного розвитку. Тому реакція на явища, події в житті ставала лише показником власного бачення конкретної особи (осіб) і не могла сама по собі бути підґрунтям для нормування тотожних їм відносин. Звідси випливало: творцем звичаїв ставав у цілому «народ» (у вузькому розумінні слова), а не окремі члени, або ті численні його представники, які втілювали загальні погляди. Разом із тим неправильно думати, що звичаї виникали тільки в народі як у єдиній етнічній спільності. Вони могли формуватися і незалежно в різних регіонах, областях, місцевостях країни, які мали свою своєрідну соціально-економічну і політичну структуру. При цьому повторюваність вчинків місцевих жителів створювала вже закономірність — звичку діяти відповідним чином при схожих обставинах, а сукупність такого роду дій поступово формувала думку: у цьому випадку слід поводитися саме так, а не інакше. Серед таких звичаїв слід назвати у першу чергу: прилюдне водіння злодія по поселенню з вкраденою і підвішеною на шиї річчю; сплату «перейму» (винагороди) хазяїном худоби, яка відбилася від гурту, особі, яка її піймала, а потім повернула назад; виставляння позивачем «могаричу» свідкам — так зване «свідоче»»; спалення жінки, звинуваченої в лихому чаклунстві тощо [5, 130].

Характерні приклади сказаному можна навести, зокрема, і з поземельних відносин досліджуваного періоду. Коли в ході Визвольної війни середини XVII ст. у козацької старшини тільки почала зароджуватися велика земельна власність, деякі «нові пани» ще побоювалися відверто набувати маєтки, вимагати виконання «послушенства» від посполитих. Гетьманські універсали і царські жалувані грамоти, які видавалися їм на підтвердження прав володіння, траплялось, ховались подалі від людського ока: досить свіжою залишалася пам'ять про лихоліття панування польських магнатів і шляхти. В 1657 р. представник гетьманського уряду (а пізніше — гетьман Правобережної України) Павло Тетеря передав російському царю Олексію Михайловичу «чолобитні» родини Виговських із проханням пожалувати їх земляними угіддями у сусідніх районах Білорусії. На подив бояр, що родині вже надано великі маєтки і, завдячуючи їм, «мочно жить без нужды», Тетеря зауважив, що Виговські землями фактично не користуються, тому що бояться розправи над собою посполитих і рядових козаків. Далі старшина просив сам факт пожалувань зберігати в таємниці, оскільки «только де в войске про то сведають, что он писарь с товарищи упросил себе у царского величества такие великие маєтности, и их де всех тот час побьют...» [1, 765]. Проте, вже наприкінці XVII ст., а особливо у XVIII ст. придбання чи пожалування у власність сіл, містечок і, навіть, цілих міст стало досить типовим явищем: перетворилося на свого роду звичай. Так, у 1729 р., нікого не побоюючись, генеральний обозний Я. Лизогуб просив гетьмана Д. Апостола «по давному обикновению» надати йому в Городницькій сотні Чернігів-

ського полку, «по близу» себе, с. Куликшку і належний на нього документ [1, 663]. Помітно змінилося і сприйняття населенням пожалуваних маєтностей самого факту передачі їх у чийсь руки: тоді це робилося вже досить часто та повсюдно і, як правило, не призводило до гострих конфліктів. Надалі при спробі вироблення власного законодавства, старшинська адміністрація ще не раз буде офіційно визнавати і посилалися на норми звичаєвого права при розгляді справ про земельні стосунки, спадкування маєтків тощо. Так, у 1735 р. генеральний суддя І. Борозна в «Доношении» на ім'я князя О. Шаховського (фактично правителя Лівобережної і Слобідської України), аналізуючи найголовніші положення Статуту Великого князівства Литовського 1588 року, саксонського і магдебурзького права, посилався також на звичаї [1, 669].

Як видно, протягом усього періоду пізнього феодалізму ні функціонування законодавства на українських землях, ні безпосередня діяльність судів не були спроможними припинити чинність звичаєвого права, хоча в окремих випадках воно прямо суперечило основним напрямом політики як гетьманської влади, так і царського уряду. Закономірність цього явища полягала в тому, що звичаєві норми поведінки проникли у сфери регулювання суспільних відносин адміністративно-громадсько-карно-правового характеру і самого процесу судочинства. Вони обумовлювали систему органів самоуправління, впливали на встановлення порядку, прав і обов'язків громадян на місцях і вони обов'язково враховувалися усіма без винятку кодифікаторами [9, 432]. Так, у писаному, але остаточно не санкціонованому царським урядом зводі законів «Права, за якими судиться малоросійський народ», звичаї класифікувалися як одне з основних джерел тодішнього процесуального права. Зокрема, судді зобов'язувалися посилалися на них тоді, коли у прийнятому законодавстві чогось «не доставало» або «не находилось» [9, 433]. А «прибавить подлежало, то, в пользу оного ж народа, в согласии и в пример тех же и других христианских прав, також древних добрых малороссийских обыкновений и порядков» [9, 433]. У такому разі звичаї повинні були, як зазначають безпосередньо «Права...», «закону божию, гражданским правам и чистой совести не противны, в чем бы писаного не было права, судить надлежит, ибо таковыя добрые обыкновения силу права имеют» [9, 435].

У більш пізній час на звичаї посилався український правознавець Ф. Чуйкевич, який у 1750–1758 рр. проводив приватну кодифікацію права і упорядкував досить відомий тоді збірник під назвою «Суд і розправа в правах Малоросійських широко нарізних місцях показана, а тут в єдиний короткий і ясний ексцепт для припинення гіркої в судах тяганини зібрана, для корисного застосування малоросіянам списана» [5, 132]. У ньому систематизовано головним чином правові норми, що закріплювали права можновладців на землю, угіддя, «послушенство» селян тощо на підставі польсько-литовських та російських законодавчих актів, але одночасно зроблено ексцепт (витяг) з українських звичаєвих норм. Звичаєве право, яке існувало в Україні, використовували у своїй практичній діяльності царський сановник, член Генерального суду і Канцелярії генерал-губернатора Лівобережної України О. Безбородько (при скла-

данні в 1767 р. «Екстракту малоросійських прав»), урядовці Сенату (при розробці «Екстракту» 1786 р.) тощо. Наприклад, Безбородько, ознайомившись із козацьким судочинством, дійшов висновку: право козаків «судиться от старшин своих» за принципом «где три человека казаков, тогда два третьего судят» [14, 28]. А діялося те, на його думку, «по всем прежним правам и привилегиям» [14, 29].

Схожі підходи знаходяться і в «Экстракте из указов, инструкций и учреждений...» 1786 р., де йдеться про юридичний статус шляхтичів, міщан, козаків, а також «прочие права», за якими «малоросійські жители» судилися [1, 655].

Кошовий суд — вища судова інстанція в межах регіону — при розгляді майже всіх питань виходив в оцінках із норм місцевого звичаєвого права і «здорового глузду» [15, 55]. Тут призначені судом вироки фактично не підлягали оскарженню і ніхто їх не міг скасувати чи замінити. Характерною рисою судочинства стало те, що судові рішення, особливо у формі найбільш суворих покарань, наприклад «страти на горло», виконувалися досить швидко. Обумовлювалося це головним чином невідкладними вимогами військового станова вища, а то й просто гарячністю та наполегливістю [5, 133].

У цьому контексті можна навести досить цікавий приклад, хоч у морально-оціночному розумінні його не можна сприймати однозначно. Так, у 1747 р. п'ять низовиків напали з метою пограбування на двох чумаків Івана Корнечка (Корнієнка) та Івана Лехнянка, що поверталися «с Крымской области» із сіллю на восьми возах і з 28 волами. Першого нападники вбили, а другий зумів утекти, хоча й був побитий. Трьох із п'яти незабаром піймали і привезли разом із забитим. Без гаяття часу цих зловмисників «приговорено било купно с мертвим телом схоронить в яму...» (покласти їх під труну). Але вдова — козачка із с. Лучок Полтавського полку, яка також прибула на цей суд, повідомила присутнім, що її чоловік свого часу заборгував «некоторым кредиторам» 223 крб 50 коп. і запропонувала стягти ці гроші із засуджених до смертної кари. Виконання вироку у зв'язку з цим ненадовго відклали, а винуватців «віддали» під караул. Але тим вдалося втекти від вартових. Зовсім же інакше доля повелася із вдовою. Всю худобу, запаси солі і майно її колишнього чоловіка місцева старшина, «а именно судья Родион, писарь Алексей Сукурна, есаул Федор Крощенко и Долбыш да пушкарь Федор по их обикновению разделили по себе». Коли ж вдова почала за це на них скаржитися (причому, писала прямо на ім'я самої цариці), і почалося слідство, то воли, вже «от великой стужи и холоду почти все пали», а сіль і речі були розібрані різними особами [11, арк. 18].

Матеріали судової практики доби пізнього феодалізму згадують тільки деякі норми звичаєвого права. Зокрема, за звичаєм, передбачався розшук самим потерпілим «по свіжих слідах» після здійснення злочину (так зване шлякування) [7, 34]. Одночасно потерпілий мав сповістити про злочин («кликати гвалт») своїх сусідів чи найближчих родичів, органи місцевої влади, представити речові докази [8, 80]. Одним із видів доказу, за звичаєм, була так звана «видав-

ка». Суть її полягала в тому, що, коли виникала суперечка між окремими особами, одна із сторін, щоб довести свою правоту, під заставу пропонувала деяку суму грошей чи пропонувала пошкодити собі здоров'я, коли програє справу. При цьому на судовий розгляд запрошувалися спеціальні свідки, показання яких могли стати вирішальними [7, 10].

Еволюція соціальних відносин на українських землях поступово змінювала значення звичаєвого права. Дедалі більшої ваги набували писані законодавчі акти. Так, у XVIII ст. форма виборності, «за звичаєм», на вищі та середні військово-адміністративні посади у полках на загальних радах уже фактично втратила своє значення. Нерідко ранги стали переходити у спадщину від батька до сина або займалися за прямим призначенням гетьмана чи російського царя. Наприклад, заможні родини старшин Апостолів утримували протягом десятиліть полкову і сотенну владу в Миргородському полку, Горленки — Прилуцькому, Лизогуби — Чернігівському тощо. Представники роду Берлів із другої половини XVII до середини XVIII ст. займали посаду вороньківського сотника Переяславського полку [7, 207]. Петро I за власним бажанням призначив із «великоросіян» полковниками Ніжинського полку П. Толстого, Київського — А. Танського, новгород-сіверським сотником — Ф. Лисовського. Тому дещо архаїчною виглядала скарга «всех полчан полтавских» на полкових суддю Кованку і писаря Залеського про обрання ними в 1727 р. на «чин» полковника «без общего совету» В. Кочубея. При цьому перші згадували «давні» традиції обрання на полковничий уряд [12, арк. 18].

Слід згадати про наявність в Україні і так званого церковного звичаєвого права, під яким розумілася сукупність правил поведінки, які не набули законодавчого затвердження, але їх обов'язково дотримувались у житті люди: «побоюючись кари і гніву господнього» [5, 139]. У християнській церкві виникнення традицій, що підтримувалися повсюдно, також не мало офіційних письмових підстав. Фактично переказ чи звичай ставали єдиною керівною основою при вирішенні таких церковно-практичних питань, про які нічого не було сказано у Новому Заповіті (наприклад, тодішня поведінка в церкві при богослужінні, ті ж займанщина, тільки застосована монастирем, і «звикле послушення» підданих духовних можновладців тощо) [5, 139]. Ці норми протягом тривалого часу підтримувалися лише завдяки силі звички, що мала неабияке значення в церковно-юридичній практиці. На превеликий жаль, не відоме докладне і систематизоване зібрання українських церковних звичаїв у нашій духовній літературі [5, 139].

В. Месяц, проаналізувавши загальний стан звичаєвого права в Україні другої половини XVII — XVIII ст., дійшов досить своєрідних висновків. Зокрема, він вважав: особливо високого рівня розвитку досягли норми цивільного звичаєвого права, адже тогочасному суду були досить добре відомі складні юридичні поняття: давність володіння, право першого володіння, нерівність при розподілі стягнення тощо. Із такою оцінкою можна погодитися. Але тоді стає зовсім не зрозумілим, чому автор, доводячи положення про те, що звичаєве право мало високий рівень, пише про припинення його дії до середини XVIII ст. [6, 118].

Щоправда, на думку І. Усенка та ряду інших сучасних учених, у цій ситуації ряд аргументів на користь тези про звичаєве право Гетьманщини не витримують критики ані в цілому, ані з точки зору конкретних сюжетів [10, 223]. Так, наприклад, деякі норми, що оцінюються як звичаєві [8, 80], насправді відомі ще Руській Правді та згодом чітко прописані у Статуті Великого князівства Литовського 1588 р., а застосування їх у судовій практиці та слідстві супроводжується посиланнями на той-таки Статут [13, 432, 441, 444]. Зокрема «кликання гвалту», «гоніння сліду», «личкування», «заклад», свідоцтво «могоричників» — все це норми Статуту Великого князівства Литовського: розділ 11, артикул 1, 59, 61–64; розділ 14, артикул 1–9, 13, 15–17, 21; розділ 7, артикул 1 [13]. Ці ж норми можна знайти і в Правах: розділ 21, артикул 23, 37; розділ 24, артикул 1 — 5; розділ 14, артикул 3 [9].

Разом з тим, в історіографії наводяться конкретні приклади існування окремих звичаїв у Гетьманщині та на Запоріжжі, хоча вони не завжди підкріплені надійними посиланнями на джерела та часом важко піддаються інтерпретації, іноді за браком інформації, іноді навпаки, — надто виразні аналогії напрошуються з історії західноєвропейського і, навіть, мусульманського права [10, 224]. У кримінальному праві — це два приклади копних процесів на території Стародубського полку над «відьмами» 1722 та 1754 рр., вироком в обох випадках було спалення [7, 34].

Часто згадувані у спеціальній літературі окремі види смертної кари, також відносять до звичаєвої судової практики [3, 62]. Це, насамперед, закопування живцем, саджання на палю, забиття на смерть біля ганебного стовпа, варіанти повішання, яке також має відверто ганебний характер. Сюди ж можна віднести й спалення, яке було характерним для всієї Гетьманщини. Щодо застосування ганебного стовпа і спалення, то ці види покарань можна відслідкувати ще починаючи з ранньосередньовічної європейської кримінальної практики. А саджання на палю й особливо шибениця (яку застосовували не лише за прямим призначенням, але і як символ в ганебних покараннях, пов'язаних з безчещенням — биття канчуками, провезення на коні під шибеницею та ін.) явно запозичено із мусульманського права [10, 225].

Як зазначено вище, навряд чи коректно повною мірою вважати звичаєвими такі норми кримінального процесу, як гоніння та вивід сліду, кликання гвалту, личкування тощо, з огляду на їхню багатовікову присутність у законодавстві та офіційній судовій практиці [10, 225].

В історіографії існує також не позбавлене сенсу припущення про наявність певної латентної частини правових звичаїв у сільських громадах. Проблема латентності звичаю пов'язана з кількома чинниками. Насамперед, це неоднозначність самого поняття та його визначень у правовій науці. З іншого боку, позитивне право (зі всіма його ознаками, зокрема як системи) є безумовною складовою всіх без винятку більш широких доктрин праворозуміння та відповідних визначень права. А тому закон залишається головним і єдиним критерієм в оцінці звичаю як правового — лише у порівнянні із законом правова наука може визначити звичай як правовий або неправовий. Для вивчення зви-

чаю (мова не лише про стан збереженості, але й про об'єктивне відображення у джерелах того чи іншого явища; окрема тема — інтерпретація джерел) не останню роль відіграє також стан джерельної бази. Не лише нормативний масив, але й усі неперспективні складові права, а також і позитивні, але не пов'язані з державою, пізнаються наукою історії права лише через писемні джерела і ніяк інакше. Таких повноцінних можливостей для досліджень не дає усна традиція, з якою в основному пов'язують звичай, особливо у переважно неписемному середовищі, наприклад, селянському [10, 229].

Отже, можна констатувати: Визвольна війна середини XVII ст. обумовила значне поширення звичаєвого права на території всіх регіонів України, де було ліквідовано панування польських магнатів. Його норми охоплювали всі без винятку верстви населення і проникали у важливі сфери суспільного життя. У XVIII ст. відбувався процес поступового звуження рамок діяльності звичаєвого права у зв'язку з витисканням його писаними законами, зокрема російського (Лівобережжя, Слобожанщина, Південна Україна) і польсько-литовського законодавства (Правобережжя). На підставі цього видається логічним врахувати значення та роль правового звичаю у формуванні правової системи України-Гетьманщини, але не перебільшувати результат його впливу на її подальший розвиток.

Література

1. Акты, относящиеся к истории Юго-западной России. — С.Пб., 1879. — 784 с.
2. Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. Т. 1 / Самоил Величко. — К., 1848. — 563 с.
3. Грозовський І. М. Право Нової Січі (1743–1775 рр.): навч. посіб. / І. М. Грозовський. — Х.: Консум, 2000. — 197 с.
4. Гуржій О. І. Право в українській козацькій державі (друга половина XVII — XVIII ст.) / О. І. Гуржій. — К.: Основи, 1994. — 123 с.
5. Гуржій О. Українська козацька держава у другій половині XVII — XVIII ст.: кордони, населення, право / О. Гуржій. — К.: Основи, 1996. — 222 с.
6. Месяц В. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в. / В. Месяц. — К.: ВИНТИ, 1964. — 378 с.
7. Модзалевский В. Л. Старинные договоры прихожан со священниками / В. Л. Модзалевский. — Чернигов, 1912. — 432 с.
8. Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII — XVIII ст. (1648–1782) / А. Й. Пашук. — Л., 1969. — 587 с.
9. Права, за якими судяться малоросійський народ» 1743 р. / Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. — К.: Глобус, 1997. — 547 с.
10. Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / І. В. Усенко, В. Д. Бабкін, І. В. Музика [та ін.]; за ред. І. В. Усенка. — К.: Наук. думка, 2006. — 279 с.
11. Справа про напад п'ятьох низовиків з метою пограбування на двох чумаків Івана Корнечка та Івана Лехнянка від 20 березня 1747 р. // ЦДІАК України. Генеральна військова канцелярія (1656–1771). — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 276. — 25 арк.
12. Справа щодо скарги на полкових суддю Кованку і писаря Залеського про обрання ними на чин полковника без загальної ради В. Кочубея від 21 липня 1727 р. // ЦДІАК України. Генеральна військова канцелярія (1656–1771). — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 237. — 30 арк.
13. Статути Великого князівства Литовського. У 3 т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. У 2 кн. Кн. 1 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. — О.: Юрид. л-ра, 2004. — 672 с.

14. Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А. П. Ткач. — К. : Основа, 1968. — 344 с.
15. Яворницький Д. Очерки по истории запорожских козаков и новороссийского края / Д. Яворницький. — С.Пб., 1889. — 466 с.

Анотація

Остапенко Т. О. Застосування норм звичаєвого права як важливий чинник розвитку правової системи України-Гетьманщини у другій половині XVII — 80-х рр. XVIII ст. — Стаття.

Стаття присвячена аналізу ролі та місця норм звичаєвого права серед джерел права України-Гетьманщини. В ній встановлено характерні риси звичаєвого права як важливого джерела права — стереотипність, стихійність виникнення і поширення, загальний характер тощо. Також у статті проаналізовано матеріали судової практики, на підставі чого встановлено факти застосування норм звичаєвого права у різних сферах суспільних відносин — покарання злочинців, укладання шлюбу, встановлення права власності на землю тощо.

Ключові слова: Україна-Гетьманщина, правова система, звичаєве право, застосування права, церковний звичай, латентність, стереотипність звичаю.

Аннотация

Остапенко Т. А. Применение норм обычного права как важный фактор развития правовой системы Украины-Гетманщины во второй половине XVII — 80-х гг. XVIII ст. — Статья.

Статья посвящена анализу роли и места норм обычного права среди источников права Украины-Гетманщины. В ней установлены характерные черты обычного права как важного источника права — стереотипность, стихийность возникновения и распространения, общий характер и т.д. Также в статье проанализированы материалы судебной практики, на основании чего установлены факты применения норм обычного права в разных сферах общественных отношений — наказание преступников, заключение брака, установление права собственности на землю и т.д.

Ключевые слова: Украина-Гетманщина, правовая система, обычное право, применение права, церковный обычай, латентность, стереотипность обычая.

Summary

Ostapenko T. O. Enforcement of Customary Law Norms As an Important Factor of Development of the Legal System of Ukraine — Hetmanate in the Second Half of XVII — 80-ies XVIII Century. — Article.

This article is dedicated to the analysis of the role and place of customary law norms among legal sources of Ukraine — Hetmanate. It presents characteristic features of customary law as an important legal source — stereotype, spontaneity of origin and distribution, general character etc. This article also analyzes some case materials on which basis it was established the facts of enforcement of customary law norms in different spheres of social relations — punishment of criminals, marriage, establishment of right to land ownership etc.

Keywords: Ukraine-Hetmanate, legal system, customary law, enforcement, church custom, latency, custom stereotype.